

Keszei András

Érdem és előrejutás: mobilitás a társadalomban és a történelemben

A TÖRTÉNELEMRŐL ÁLTALÁBAN: STRUKTÚRA, ESEMÉNY, KÉPZET

A történelem mint az egykori valóság megjelenítése a történetírói gyakorlatból fakadó konstrukció, amely érezhetően feszültségben áll a múlt szereplőinek valószínűségről alkotott felfogásával. A világ mint reprezentációk összessége a történetíró munkájában az aktuális jelen és a megérteni kívánt múlt képzeteinek találkozásából épül fel. Az utóbbi évtizedekben a múlt embereinek képzetvilágát feltáró kutatások jelentőségének hangsúlyozása a két korszak között érvényre jutó megértés lehetőségére utal.¹ A történész jelene és a múlt közötti kapcsolatot ennek köszönhetően sikerülne kivezetni a régi, strukturális meghatározottságokat feltételező egyoldalú magyarázatok útvesztőjéből, amelyek a gazdasági és társadalmi helyzet skatulyájába zárt egyéneket és csoportokat azonosítanak a történelem alanyaként.²

Paul Ricoeur egy 2002-es tanulmányában azt írja, hogy a történelem megértéséhez feltétlenül szükséges volna a társadalom tagjai és csoportjai által használt történelmi reprezentációk – ami alatt most nagyjából gondolatokat, képzeteket, tehát egyfajta általános tudást értünk – lehorgonyzására a mindenkori valóságba.³ Ezzel a braudeli szemlélet kereteiből kilépő társadalomtörténet megújulását támogatja, amely korábban a struktúrák, a konjunktúrák és a különböző időtartamok alapján kívánta értelmezni a történelmet. Az új megközelítés szerint elsősorban azt kell tudatosítanunk, hogy a társadalom tagjai nem dobozba zárt golyók (Bernard Lepetit hasonlata), identitásuk nem teljes mértékben előre definiált, és nem határozza meg automatikusan minden esetben azt, amit tesznek. A társadalom különböző csoportjai által ismert kategóriák, történelmi reprezentációk, amelyek természetesen az ember besorolását és önmegértését, de mások megértését is befolyásolják, nem arra valók, hogy az egyénnek rugalmatlan természetet kölcsönözzenek, hanem inkább a konkrét helyzetekben való boldogulás eszközeként működnek, ezért tulajdonképpen mindig az adott helyzetben való használatukban mutatkozik meg aktuális jelentőségük. E felfogás alapján kivételes és eleddig elhanyagolt lehetőség nyílhatna a történelmi reprezentációk és a társadalmi gyakorlat viszonyának rendszeres elemzésére, a mentalitástörténet és a cselekvés szociológiájának, szociálpszichológiájának összekapcsolására. A

¹ Chartier 1989.

² Lepetit 1995.

³ Ricoeur 2002: 50.

társadalmi csoportkategóriák és az identitás ezzel olyan módon elevenedhetnek meg, amivel a múlt emberét visszahelyezhetnénk az egykori valóság dinamikájába, azaz helyzetről helyzetre változó világába.

Ez tulajdonképpen a történelmi esemény szerepének átértékelését is jelenti.⁴ A struktúrák és konjunktúrák braudeli és labrousse-i világában, általában véve a nagy, feltartóztatatlannak vélt folyamatok sodrában és árnyékában az egyedi esemény jelentősége elhalványul, mivel ez leginkább szükségszerű mozzanatként jelenik meg, ha egyáltalán szerephez jut.⁵ Az esemény ugyanakkor a különböző történelmi helyzetekben a struktúra ingtag voltának bizonyítéka is lehet. Egy sikeres politikai megmozdulás vagy forradalom így a társadalom strukturális átrendezésével a történelem menetének megváltozását eredményezheti, ami a struktúrák erejének viszonylagosságáról tanúskodik az esemény erejével szemben. Reinhard Koselleck kategóriáit idézve a tapasztalat tere, azaz a múltból táplálkozó jelen, és a várakozás horizontja között álló emberek és társadalmak épp az események révén jutnak közelebb az elképzelt jövőhöz, vagy távolodnak el tőle. Az esemény és a korábban említett társadalmi gyakorlat, cselekvés összefüggése logikusnak tűnik. A társadalom tagjai különböző helyzetekben találkozással egymással, a fejükben élő képzetek és ezek helyzethez alkalmazott használata alapján eseményeket idéznek elő, amelyek a megfelelő időben és helyen előfordulva alkalmasak lehetnek a struktúrák, tehát az ismétlődő elemek átalakítására. A kérdés ezek után az, hogy a különböző történelmi korokban milyen feltételek között zajlik, hogyan alakul a társadalmi képzetvilág és a helyzetekhez kötődő cselekvés közötti viszony.

A MÚLT ÉS A VÁLTOZÁS

Az intézményesített egyenlőtlenség rendszereként felfogható rendi társadalom hosszú története az „egyidejű eltérő időrétegek” koncepciója alapján az ismétlődés és a változás sajátos összetételű és dinamikájú változatait tükrözi.⁶ Minden korszak egyedi időrenddel jellemezhető, amely a múlt, jelen és jövő viszonyának szerkezetéből olvasható ki. Attól függően, hogy a társadalom inkább a múltban él, és azt ismétli az évenkénti teendők ciklusainak megfelelően, vagy épp arra törekszik, hogy új utakat kijelölve a közösség számára a múltat eltörölje, és a jövő felé fordítsa tagjait, beszélhetünk annak az ismétlődést és a változást eltérően értékelő múlt- vagy jövőorientált jellegéről. A történelem innen nézve nem szüntelenül fejlődő korszakok belső és közös, egymásra épülő fejlődéstörténete, hanem a „helyben járás”, „körben forgás” és az újítás sajátos ritmusú folyamata. A különböző időrétegek a társadalom összetettségének növekedésével egyre inkább keveredhetnek, a gazdaság, a vallás és a politika eltérő idejét egyszerre tapasztalhatjuk

⁴ Ricoeur 1992.

⁵ Bourdieu–Chartier 2015: XV.

⁶ Koselleck 2000.

meg. Ez az egyidejűség az ősi vallási rítusok távoli múltban gyökerező ismétlődő világát egyszerre jeleníti meg a hétköznapi tevékenységek sajátos, kimért vagy éppen sietős ritmusával.⁷ A különböző időszakokat a változás és az ismétlődés sajátos elegyeként jellemezhetjük tehát, olyan változó közegeként, amelyben az egyének csoportokhoz kötött élete zajlott.

A rendi jellegű társadalomszerveződés a jogállás elsődlegessége miatt szinte magától értetődően tűnik merev szerkezetnek.⁸ A jogi háttér változása nélkül a társadalom változását sem nagyon feltételezhetjük. A középkori rendiség kora újkori, majd újkori változata a különböző társadalmi csoportok életében az ismétlődő elemek ellenére jelentős gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai változások hatására formálódott az évszázadok során. A jelentősebb események, nagyobb felfordulások, háborúk, felkelések, a kormányzati, közigazgatási rendszer megújulása, nagyobb népesedési krízisek következtében a különböző társadalmi rétegek átalakultak.⁹ Ha a jogi burok állandósága ezt néha el is fedte, a személyi állomány kicserélődésén túl az egyes társadalmi rétegek helyzete is megváltozott, ahogy ez a török kiűzése után a magyarországi nemesség különböző csoportjai esetében is tapasztalható volt.¹⁰ A rendkívüli események folytán bekövetkező tömeges személycseréken kívül, a békésebb időszakokban változatlanul tűnő, jogi alapon elkülönülő társadalmi csoportok látszólagos mozdulatlansága mögött is számos mozzanat fedezhető fel, amely segít megérteni az egyéni életpályákat befolyásoló erők hatását és természetét. Az ismétlődések, az állandóság világában is működött egyfajta társadalmi dinamika, ami a jogállás és a rang örökölt tehetetlenségi tényezői mellett befolyásolta az egyéni sorsok alakulását. A rendi társadalmak csoportba ágyazott tagjai és gondolkodása jogi értelemben sem függesztették fel az egyén kategóriáját, de annak létét a csoporton kívül társadalmi értelemben – az individualizáció mai szintjéhez viszonyítva – nyilvánvalóan korlátozottan tarthatjuk.¹¹

A kollektív meghatározottság következtében kialakuló azonosságtudat eredménye azonban nem teljesen zárt, rugalmatlan identitás. Az egyén ugyan saját társadalmi csoportjának vagy csoportjainak jellemzői alapján alakítja ki önképét, de ez a gyakorlatban sohasem jelenik meg úgy, hogy az maradéktalanul megfelelné az előzetes meghatározottságnak. A probléma egyfelől a papíron létező, általában néhány ismérv alapján történő, tehát szelektív módon definiált társadalmi csoport valóság tartalmával kapcsolatos. Másrészt gyakorlatiasabb módon is felveti az identitás működésének kérdését az előzetesen ismert társadalmi

⁷ Az istentisztelet közben felidézett és működésbe lépő régmúlt, a szertartás sajátos ritmusával ragadja ki a hívőket a mindennapi tevékenységek időrendjéből, amelyek a kissé elnagyoltan szekularizációként meghatározott folyamat hatására egyre inkább elvesztették vallásos jellegüket.

⁸ Tóth 1991, 1996.

⁹ Sorokin 1959: 143–144.

¹⁰ A magyar nemesség megváltozott helyzetéből fakadó intellektualizálódásáról: Hajnal 1942. A főnemesség Bécshez közelítő alkalmazkodási stratégiájáról: Wellmann 1942. Az emelkedés lehetőségeiről: Vörös 1970: 290–291; a jogi burokráciáról és a mobilitásról: Kóvér 1998.

¹¹ Tóth 1996: 148.

kategóriák „megvalósulásával” kapcsolatban.¹² A jogi alapon körvonalazott csoport betagozódása a hierarchikus rendbe azt is jelenti, hogy az minőségre tesz szert, amely az erkölcs, az érdem, a kiválóság és az ezekből fakadó presztízs szerint értékeli az egyént, hovatartozásából kiindulva szinte magától értetődő módon.¹³ Mindez egy olyan társadalmi környezetben valósul meg, amely a különböző csoportokra vonatkozó írott és íratlan szabályok, és a róluk alkotott, hatásosan megfogalmazott, elterjedt vélemények tükrében mutatja az egyént mások és önmaga számára is.

A „dinamikus nominalizmus” fogalma, amelynek működési mechanizmusát Ian Hacking Foucault elképzeléseire támaszkodva fejtette ki, lehetőséget nyújt arra, hogy az egyén kollektív eredetű identitáselemeit egy interaktív folyamat részeként határozzuk meg, s ezzel kiragadjuk a sematikus meghatározott, rugalmatlan társadalmi kategóriák mozdulatlanságából.¹⁴ A modell dinamizmusát az biztosítja, hogy a társadalmi csoportok és a hozzájuk tartozó egyének képének alakulását a hatalmi pozícióból megfogalmazott definíciók, előírások, vélemények hatására meginduló társadalmi „párbeszédhez” köti. Ebben, ha valódi párbeszédként működik, a „meghatározók” mellett a „meghatározottak” is részt vesznek, mégpedig a definíciókra adott válaszaik alapján. Ha egy társadalmi csoport a törvények és az uralkodó vélemények hatására nem túl kedvező színben tűnik fel a nyilvánosság előtt, akkor kísérletet tehet ennek megváltoztatására, az önmeghatározás módosításával, ami aztán a korábbi életmód átalakulását eredményezheti. Ez a visszacsatolás a továbbiakban újabb vélemények kialakítására adhat okot az érintett hatalmi, intézményi, társadalmi tényezők részéről, amelyek fogadtatása csoportjukon át meghatározott egyének újabb válaszait teheti indokolttá. Az önmeghatározás legtagabb társadalmi keretét biztosítaná e dinamikus folyamat, amely a csoportok elnevezéséhez szorosan kötődő képzetek elfogadtatását és átalakítását teszi az identitásért folyó küzdelem igazi tétjévé. A jelentések mezején zajló harc következményei alapján nem tekinthető pusztán szimbolikus jellegűnek, hiszen nem esztétikai kategóriák fölött folyik a vita (aminek a maga helyén, például a művészként boldogulni próbáló egyén számára és a műtárgyak piacán természetesen nagyon is kézzel fogható eredményei lehetnek), hanem a társadalmi kategóriák jelentése alapján a hozzájuk tartozó egyének megítélésén keresztül lehetőségeik megvalósítását érinti.¹⁵

A küzdelem láthatóan nem egyforma intenzitással zajlik a különböző körökben és a különböző kategóriák esetén. Ami a 20. század látványos változásai közben az értelmezési keretek változása miatt magától értetődőnek tűnik, az az iparosodás, vagy még korábban, a felvilágosodás előtti társadalmak számára, az agrártársadalom hagyományos életmódja alapján nem feltétlenül az.

¹² A probléma klasszikus felvetése: Thompson 2007 [1963].

¹³ Tóth 1996: 146.

¹⁴ Hacking 2007.

¹⁵ Hacking ezt többek között a többszörös személyiség, az autizmus és a homoszexualitás kategóriáinak dinamikus alakulásán keresztül mutatta be. Hacking 2007.

Ilyen körülmények között kevésbé valószínű az ádáz küzdelem a jelentésekért és azok megváltoztatásáért, látszólag mindenki, de legalábbis a többség belenyugszik helyzetébe, és általában nem törekszik annak megváltoztatására. Valójában, ahogy erre klasszikus munkájában már Sorokin felhívta a figyelmet, a történelem során alig találunk mozdulatlan társadalmat.¹⁶ Az indiai kasztrendszer – mint az egyik legismertebb szélsőségesen zárt társadalomtípus – példája alapján is megállapítható, hogy az meglehetősen rugalmatlan ugyan, de nem tökéletesen zárt, a csoportok közötti mozgás lehetséges. Ehhez képest a középkori Európa társadalmi, főleg hosszabb távon kifejezetten nyitottnak tekinthetők, a társadalmi elit az évszázadok során többször is jelentős mértékben megváltozott, vagy egyenesen kicserélődött.¹⁷ Sorokin, aki saját sorsán keresztül tapasztalta meg a nagyobb történelmi felfordulások mobilizáló hatását – az 1917-es orosz forradalom egészen Amerikáig „űzte” a Harvard szociológia tanszékének alapítóját, ami egyben örök tanulságként szolgált számára az elit minőségi pótlás nélküli gyors lecserélésének gyászos következményeire nézve is –, úgy vélte, hogy a társadalmi változások tulajdonképpen feltartóztathatatlanok.¹⁸ A kérdés csupán az, hogy milyen hosszan bontakoznak ki; de előbb-utóbb szükségszerűen bekövetkezik az elit elgyengülése, ami fokozódó irányítási és társadalmi működési zavarokhoz, majd az elégedetlenség növekedésével az elit cseréjéhez vezet.¹⁹ Ez a legtöbbször így alakult a történelem során: ha az elitnek exkluzív csoportként sikerült megtartania a hatalmát, akkor a társadalmi zártság a hagyományokra való hivatkozás alapján a fejlődés lehetőségének elvesztését is jelentette, ami hosszabb távon, főleg az elszigetelődés kényszerű feladása után, a társadalom nemzetközi versenyképességének hanyatlását okozza.²⁰

A történelem madártávlatból, legalábbis Sorokin számára, a társadalmi változások szempontjából egy irány nélküli folyamat, időnként felgyorsuló, majd szükségképpen lassuló fluktuáció, melynek során az egyes társadalmi rétegek cserélődnek, alulról felfelé és felülről lefelé haladnak a társadalmi ranglétrán. A mobilizáló tényezők között az ismert történelmi sorsfordulók, háborúk, forradalmak mellett az elit szükségszerű hanyatlása és az emberre általában jellemző felemelkedési vágy játszik fontos szerepet.²¹ Ez utóbbi afféle időtlen, szinte genetikusan kódolt késztetésként értelmezve koroktól és kultúráktól függetlenül az egyén természetes törekvéseinek alapjaként jelenik meg az evolúciós pszichológia kissé elnagyolt szemléletében. Ha nem is azonosítható a társadalmi felemelkedésért felelős gén, az minden kultúrában tetten érhető, hogy az egyén társadalmi

¹⁶ Sorokin 1959: 14.

¹⁷ Clark 2014.

¹⁸ Moore 1968: 158–159.

¹⁹ Sorokin 1959: 503–504.

²⁰ Wallerstein elemzése alapján a modern világgazdasági rendszer kialakulását, a centrum és periféria viszonyát a globalizálódó világban a nyitottabb és szerencsésebb földrajzi helyzetű, versenyképesebb nyugat-európai társadalmak és a hagyományokhoz inkább ragaszkodó, elmaradottabb periféria viszonyának történetén keresztül szemlélhetjük. Wallerstein 1983.

²¹ Barkow 1992: 632.

megbecsülésre vágyik, a legszűkebb családi környezettől az egyre szélesebb társadalmi körökig terjedően általában az elismerések épülnek be legkönnyebben az identitástudatba. Valószínűnek tűnik, hogy az emberiség evolúciós öröksége az a sémarendszer, amely a társas kapcsolatok alakítását részben automatikus módon szabályozza, egyfajta irányultságot adva az emberi viselkedésnek és egyben meg-alapozva mások viselkedésének értelmezését is.²²

A relációs modellek elmélete szerint a hierarchikus viszonyok, a reciprocitás, a közösségi ügyek, a birtoklás és a csereviszonyok jelölik ki azt a négy alapterületet, amelyekkel kapcsolatban részben velünk született elvárásaink vannak. A hierarchia elismerése, a különböző rangfokozatok elkülönítése, különböző presztízzsel és sokszor látható jelekkel való felruházása ezek szerint az emberiség közös ősi öröksége, amely a társadalmi különbségeket közvetlenül az egyéni kognitív rendszer működéséhez köti. A feljebbvalók és alárendeltek csoportjai valamilyen szinten minden társadalomban léteztek, a különbségek a viszonyok formavilágában, intézményesítésében számos változatban érhetők tetten, az egyszerű szóbeli hagyománytól az összetett írott szabályokig.²³ A rétegződés kognitív alapjaitól azonban hosszú még az út az egyes társadalmak sajátos mozgástörvényeiig, amit az indiai kasztrendszerrel a 20. századi nyitott társadalmakig terjedően szemléltethetnénk, az érvényesülés számára elérhető területekhez vezető intézményes csatornák kialakulásának történetén és működésük törvényein keresztül.²⁴

Az alapvető viszonyok örökölt szerkezetét mindenhol sajátos formavilág övezte, ami sokszor elfedi a kognitív alapokat: látszólag teljesen eltérő kulturális viszonyok, képzetek, tudás alapján szerveződő társadalmakkal találkozunk a történelem folyamán, amelyek zártságát vagy nyitottságát sajátos hagyományaik működése magyarázná meg. Ezek szerint az örök mobilitási késztetést a kultúra felülírhatja, kiiktatva azt a szinte ösztönös hajtóerőt, ami az időtlen emelkedési vágyból fakadóan a hierarchikus társadalmi rendet folyamatos emelkedésekkel és hanyatlásokkal jellemezhető személycserékkel tartja fenn. Az emelkedési vágy, ha örök emberi tulajdonsághoz köthető is, nem érvényesülhet korlátlanul, mert ez, főleg a törzsi társadalmak szintje felett, a megfelelő szűrők nélkül komoly működési zavarokat okozhat.²⁵ Tapasztalat és szakértelem híján az irányítás és szervezés hatékonysága – ahogy ezt Sorokin az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után végrehajtott elitcsere következtében jelentkező igazgatási nehézségek kapcsán megjegyezte – látványosan csökken, ami a működésképtelenség elkerülése végett szükségessé tette a régi szakemberek egy részének visszahívását. A forradalmak konzervatív értékelése a mobilitás szempontjából arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmak irányítása, szervezése mindig az elit feladata, amely minden bizonnyal nem véletlenül került az általa elfoglalt pozíciókba (legalábbis a többség), ezért e réteg fennmaradása közös érdek.

²² Fiske 2004.

²³ Boyer 2018: 211–216.

²⁴ A mobilitás nagy intézményes csatornáiról: Sorokin 1959: 164–175.

²⁵ Sorokin 1959.

Az elit hanyatlásának korábban már idézett jelensége, amelyet demográfiai és mentális szempontból egyaránt érvényesnek tartott, az 1920-as évekből visszatekintve Sorokin számára egyértelműnek tűnt.²⁶ A csökkenő gyermekszám és a helyes nevelés elhanyagolása olyan tényezők voltak, amelyek a 19. és a 20. század folyamán látványosan hozzájárultak a hanyatláshoz: a méltatlan utódok által megörökölt magas pozíciók betöltése a növekvő alkalmatlanság miatt egyre nehezebb, és az irányítottak körében is fokozódó elégedetlenséget szül. A válság egyszer csak eljut a „telítődés” szintjére, amit már csak nagyobb változtatások árán lehet megoldani. A forradalmi fejlemények azonban, ahogy említettük, a teljes elitcsere esetén további zavarokat idéznek elő, ezért a megoldás a magasabb pozíciók elérhetőségének korlátozott biztosítása volna az alulról érkezők számára, akik komoly szűrőkön keresztül juthatnak előre s frissíthetik folyamatosan az elitállományt. A rendpárti vélemény szerint az elit és a társadalom közös érdeke a felsőbb pozíciókban lévők megóvása a rendszer zavartalan működése érdekében. Ez a hosszú távú történelmi folyamatok tanulságai – kultúrák, birodalmak, államok születése, virágzása és bukása – alapján nem garantálja az állandóságot az idők végezetéig, de Sorokin értelmezésében ahhoz mindenképpen hozzájárulna, hogy a felvilágosodásra és a kereszténységre épülő európai kultúra alapvonásai a klasszikus polgári értékrend jegyében fennmaradjanak. A nyugat-európai társadalmak „elfáradása”, amit az elit hanyatlása mellett a demográfiai olló záródásával jellemezhető szakasz népesedési problémái jeleznek, hosszabb távon a bevándorlás fokozódását és ezzel együtt az idegen, Sorokin majd 100 évvel ezelőtti véleménye szerint keleti kultúrák terjedését idézheti elő, végső soron a nyugati civilizáció eltűnését is.²⁷ Ebben azonban semmi rendkívüli nincs, hiszen nem modern jelenséggel állunk szemben, az írott történelem kezdetei óta ilyesmi sokszor előfordult már.

A velünk született emelkedési váagnak azonban egyéb akadályai is vannak, amelyek alapján az egyén társadalmi meghatározottságának elméleteiből kiindulva a tudatokban rögzült attitűdökről, hajlandóságról beszélhetünk.²⁸ A társadalom mint történeti képződmény a szocializáció eredményeképp az ember elméjébe kerül, és meghatározza a gondolkodást, az érzelmeket, de még az észlelést is.²⁹ Mivel a társadalmi lét csoportokban zajlik, ezért az egyén születése után mintegy ezekbe nő bele, elsajátítva a csoportra jellemző sajátos mentális struktúrákat, gondolkodásmódot. A társadalom saját múltjával együtt egy „külső”, előre strukturált teret jelent a megismerés számára, amelynek alanya a családi szocializáció kezdeti és mélyen meghatározó időszakából származó fogalmi kategóriákkal közelít a valósághoz.³⁰ A bourdieu-i habitus alapvető haszna a viselkedés rögzült elemeinek, irányultságának magyarázatában rejlik, ezek ugyanis pusztán az észszerűség, a gyakorlati haszon és a tudatosan követett egyéb elvek alapján

²⁶ Sorokin 1959: 346.

²⁷ Sorokin 1959: 503–504.

²⁸ Bourdieu 2009: 208, 212–215, 233–237.

²⁹ Markus–Kitayama 2010.

³⁰ Fivush 2008.

nem érthetők meg igazán.³¹ A tartós diszpozíciók, értelmezési sémák történelmi „termékek”, egy társadalmi csoport helyzetéhez, életmódjához tartozó jellemzők nemzedékeken átívelő örökségként maradnak fenn még akkor is, ha a körülmények már megváltoztak. Így élt tovább nálunk a rendi társadalomszerveződés hagyománya hierarchikus morális kategóriarendszerként az 1848 utáni időszakban, ahogy ezt Hajnal István osztálytársadalomról írott tanulmánya alapján Tóth Zoltán részletesen is kifejtette.³²

A társadalmi állapotokat teremtő jogi helyzetből kiindulva rekonstruálható a rendi társadalom utolsó fél évszázadának hierarchikus rendje, amelyet a hétköznapi tapasztalatok is megerősítenek. A rend és a társadalmi „kondíciók” sajátos kulturális formavilágon keresztül nyilvánultak meg a különböző csoportok esetében, amely egyben a habitus hordozója is. A parasztság, a polgárság és a nemesség kultúrájáról szólva tulajdonképpen a látható formák mögött meghúzódó mélyebb „irányultságok”, diszpozíciók, az egyéni viselkedés tartósabb elemei az érdekesek, amelyek felismerhető karakterrel ruházzák fel az említett csoportokat.³³ A történelmi távlatokban kirajzolódó rétegződés az élet és a formák Hajnal által feltételezett folyamatos kölcsönhatásának jegyében alakul, amit a formavilág elszakításának, vagy belsővé tételének habitusteremtő hatásával egészíthetünk ki.³⁴ A társadalmi hierarchia, az esztétikai érzék, a párválasztás és a hivatás egyaránt a társadalmi csoportokra jellemző eltérő habitusok működéséről tanúskodik.³⁵

Bourdieu két példája alapján szemléltetve ennek jelentőségét, a habitussal magyarázhatók meg a középiskolások továbbtanulási stratégiái, amelyek tulajdonképpen a szülői háttér kulturális tükörképei. Az otthon uralkodó bölcsész vagy éppen kereskedelmi szellemiség olyan mélyen ivódik be már az iskolakezdés előtt az elsődleges szocializáció eredményeként a gyermekekbe, hogy az egyben bizonyos jövőbeli irányok kijelölését is jelenti számukra. A végzettség és a foglalkozás tartós diszpozíciókat eredményező hatása statisztikailag igazolható: az otthoni kultúrában gyökerező habitus, amely Bourdieu szerint a művészetekhez és általában a szellemi teljesítményekhez fűződő viszonytól az otthon berendezésén keresztül egészen a szexualitásig mindent befolyásol, rendszeres különbségeket teremt az értékpreferenciák között. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a bölcsész és kereskedelmi, pénzügyi végzettségű szülők gyermekei miért követik inkább a családi mintát az iskolaválasztásban is.³⁶

³¹ Chartier–Bourdieu 2015: 52–58; Calhoun 2013: 42.

³² Hajnal 1942; Tóth 1991, 1996.

³³ Amelyek természetesen számos alcsoportra bonthatók. A parasztságon, a nemességen és a 18. század végétől a polgárságon belül is szinte rendi jellegű választóvonalak húzódtak a különböző rétegek között. Lásd például Orosz 1996: 128–130; Bácskai 2002: 125–139; Tóth 1991: 17–23; Katus 2021: 191–205.

³⁴ Hajnal 1991; Lakatos 1996.

³⁵ Bourdieu–Chartier 2015: 53.

³⁶ Francia felsőoktatási intézményekről lévén szó (grandes écoles, azaz a legnagyobb presztízsű felsőoktatási intézmények), feltételezhetjük, hogy ez nem pusztán a szülő választása. Bourdieu–Chartier 2015: 53–54.

A másik példán keresztül Bourdieu gyermekkori élményeinek helyszíne elevenedik meg, a Pireneusok északnyugati oldalán fekvő Béarn tartomány hagyományos paraszti világa a 20. század közepéről. A megfigyelt esemény a bál, ahol az egyedülálló férfiak nem merik felkérni a városi hölgyeket. A paraszti szemérmesség vagy szégyenlősség, visszahúzódás, amelyek nálunk is jellemezték e réteget a 19. és 20. századi beszámolók alapján (főleg amikor magánál előkelőbbnek vélt csoportok tagjaival találkozott) Bourdieu szerint nem magyarázható pusztán az esetleges korábbi rossz tapasztalatokkal.³⁷ Ennél többről van szó: a paraszti származással együtt járó mentális struktúrák működése érhető tetten, más szóval a habitus. A béarni parasztok viselkedésében a szégyenlősség társadalmi oka az, hogy a kifinomult, városi műveltségtől való feltételezett távolságuk alapján viszonyulnak a hölgyekhez. Mivel úgy vélik, hogy ez a távolság túl nagy, önmagukat esetlennek, darabosnak, durvának is tartják ahhoz, hogy esélyük legyen a táncra. A habitus tartós önértékelési sémája ebben az esetben a hierarchikus rend különbségeit emeli ki és teszi nehezen átléphető határrá a parasztok számára, akik meg vannak róla győződve, hogy a városi polgárság így tekint rájuk, tulajdonképpen annak elképzelt szemüvegén keresztül látják és értékelik le magukat ebben a helyzetben. A sort további példákkal folytathatnánk, a vidéki Algéria becsületkódexét központi elemként hordozó gondolkodás elkerülhetetlen konfliktusairól a városi és még inkább a francia polgári környezetben, ami a habitusok változásának kérdését is felveti. Bármilyen rugalmatlannak is tűnnek ezek, mégsem megváltoztathatatlanok.³⁸

Összefoglalva az eddigieket, a hatalmas, feltartóztathatatlan külső erők, mint az iparosodás, a polgárosodás, a modernizáció, és az egyént fogva tartó nagy struktúrák, a gazdaság és társadalom működéséből adódó kényszerek helyett, amelyeket lassan már egy idejétmúlt történetíráshoz sorolhatunk, az egyén más-fajta meghatározottságából indulnánk ki a társadalmi mobilitás értelmezésénél. A külső körülményeket megváltoztató események, másfelől az ezek hatását „szűrő” csoporthoz tartozás következményei az ember esetében nehezen túlbecsülhetők. Az ugyan kétségtelen, hogy a szó szoros értelmében nem beszélhetünk kollektív tudatról, mégis azt látjuk, hogy bizonyos reprezentációk bizonyos körökben képesek elterjedni és mélyen meggyökerezni.³⁹ Ezek a körök csoportok, amelyeket nem kell feltétlenül személyesen ismerni, néha elképzelni is elég.⁴⁰ A csoportokról alkotott kép a tagok azonosságtudatára is hat, mert általában épp ezek ismervei alapján határozzák meg önmagukat. Az önmeghatározás jelentősége a koherens én fenntartásában játszott szerepénél fogva könnyen igazolható. Az

³⁷ Bourdieu első tanulmányainak egyike e témával foglalkozott (Bourdieu 1962), amit későbbi írásaival kiegészítve halála után adtak ki könyv formájában (Bourdieu 2002). A magyar parasztság visszahúzódó természetéről Berzeviczytól Erdei Ferencig és Illyés Gyuláig többen is írtak.

³⁸ Az új környezetben attól függően, hogy milyen életkorban és intézmények hatására, a habitus módosítható. Bourdieu–Chartier 2015: 57.

³⁹ Halbwachs 2018; Sperber 2001.

⁴⁰ Anderson 2006; Boyer 2018.

emlékezés egyik fő feladata a gondolatban szüntelenül a múlt és a jövő felé kalandozó én egységének és folytonosságának, röviden: identitásának biztosítása.⁴¹ Ez a feladat egy olyan környezetben hárul az emberre, amely tele van a nemzedékek hosszú sora által felhalmozott ismeretekkel és kialakított formákkal. Emiatt eleve csak előre strukturált világot ismerhetünk meg születésünk után, amely azonban nem csupán formákból és tudásból áll, hanem csoportok közötti hierarchikus viszonyokból, a gazdasági és társadalmi boldogulás forrásaihoz való eltérő hozzáférési lehetőségekből, különböző tökefajták birtoklásának lehetőségeiből is. A társadalmak életét mindig meghatározta a csoporthoz tartozás ténye, amit a részben velünk született csoporttudat és a másokhoz való viszonyulás többnyire automatikusan működő módozatai támasztanak alá.⁴²

A hierarchikus viszonyok magától értetődő elismerése ugyancsak ősi örökségnek tűnik, a társadalmi ranglétrán való emelkedés igényével együtt. A feljebbvaló elismerése nem jelenti azt, hogy nem próbálhatunk magunk is feljebb lépni. Mindez azonban egy olyan társadalmi környezetben történik, ahol az észszerű megfontolások csak a stratégiák egyik részét képviselik, ahogy ezt például a fentről érkező meghatározások értelmezése és megválaszolása mutatja; a viselkedés ugyanakkor alapvetően habitusvezérelt is, ami az egyes csoportok „örökölt tehetetlenségét”, rugalmatlan alkalmazkodását okozza bizonyos helyzetekben. A múlt emberére – Bernard Lepetit gondolatait idézve ismét – hiba volna „dobozba zárt golyóként” tekinteni, aki minden helyzetben saját társadalmi állásának meghatározottságát képes csak érvényre juttatni. Az identitást inkább társadalmi interakciókból kibontakozó jellemzőként érdemes vizsgálni, mert ez közelebb áll a távolabbi múlt általában zárt kategóriaként felfogott azonosságtudatainak valódi természetéhez. A társadalmi mobilitás értelmezéséhez tehát a társadalmi csoport jellegéből adódó önkép dinamikus alakításának lehetőségén keresztül közelítenénk, tudatosítva aényt, hogy az időtlen mobilitási ösztön egy kívül-belül (az intézményekben és a külsőleg meghatározott csoportok létében, illetve a habitusból fakadó gondolatokban, preferenciákban) strukturált világban képes csak érvényesülni.

TÁRSADALMI MOZGÁSTÖRVÉNYEK TÖRTÉNELMI TÁVLATBAN

Az előrejutás feltételei között strukturális jellegű kötöttségeket fedezhetünk fel, amelyek azonban az elnagyolt marxista vagy labrousse-i változatokhoz képest közvetettebb módon érvényesülnek. A társadalmi meghatározottság nem lehet teljes mértékű, mert az változatlan szerkezetet teremtené, amivel a történelem alakulását nehéz volna megmagyarázni. Ha az egyén minden tekintetben megfelelné saját társadalmi csoportjának, akkor az a gazdasági tevékenységtől a

⁴¹ Keszei 2015.

⁴² A naív szociológiáról: Boyer 2018. A relációs modellekről (amelyeket később kiegészített az ezekből kibontakozó sajátos mintázatokat eredményező metarelációs modellekkel): Fiske 2004.

gondolkodásig egy zárt rendszer tagjává tenné, amiből nem látszanak kivezető utak. A történelem egyik nagy dilemmája a működő, állandónak tűnő társadalmi rendszer és a változás egyidejű bemutatásának lehetősége. A mentalitástörténeti elemzések is gyakran szembesülnek azzal a nehézséggel, amely például a középkor emberének zárt gondolkodásmódja és az idővel mégiscsak bekövetkező változások közötti ellentmondásokból fakad.⁴³ A mentalitástörténeti kutatásokra jelentős hatást gyakorolt Lucien Lévy-Bruhl 1922-ben megjelent, primitív mentalitásról írott könyve.⁴⁴ Ez Halbwachs társadalmi emlékezetre vonatkozó elméletéhez hasonlóan Durkheim szociológiájából indult ki, amikor a törzsi társadalmak világszerte és évszázadokon keresztül valóban sok hasonlóságot mutató gondolkodását a kollektív reprezentációk zárt rendszereként értelmezte. A hasonló vonások alapján megfogalmazott primitív jelleg – a szerző ezt igyekezett egyértelművé tenni – nem a képességekből, valamiféle természetes alacsonyabb rendűségből fakad, hanem az eltérő társadalmi és kulturális körülményekből. Adottságaik alapján a törzsi társadalmak tagjai bárhol megállhatnak a helyüket, de fogva tartja őket a kollektív reprezentációk zárt rendszere, amelyből nem nagyon tudnak kitörni, ezért aztán gondolkodásuk nélkülözi az európai értelemben vett észszerűséget, logikát.

Az angol szociálintropológia nagy alakja, Edward Evans-Pritchard saját afrikai tapasztalatai alapján kritizálta a primitív mentalitás koncepcióját, amelyben épp azt kifogásolta, amit a mentalitástörténészek mentalitásfogalmával szemben az 1970-es évektől többen is megfogalmaztak: túl rugalmatlan a gondolkodás modellezésére.⁴⁵ A szudáni terepmunka során megismert törzsi kultúra a gondolkodásmód kettőséget igazolta inkább az antropológus számára. A hétköznapi, európai mércével is racionálisnak tekinthető észjárás ugyanúgy tetten érhető, mint a rituális, ami a vallási képzetek egzotikus világának bűvkörében mozog. Lévy-Bruhl hibája az volt, hogy ez utóbbit általánosította az egyszerű társadalmakra vonatkozóan, amivel egy változási lehetőségektől megfosztott zárt rendszert teremtett.⁴⁶

A racionalitás és a logika valószínűleg a kezdetektől fogva jellemezték az emberi gondolkodást, a különbség az egyes kultúrák között az, hogy milyen teremtett formavilágon keresztül érvényesülhetnek. A gazdagabb, összetettebb formák több lehetőséget rejtenek, összességében nagyobb fejlődési potenciált jelentenek.⁴⁷ A társadalmak közötti különbségek ebből a szempontból a gondolkodás e külső eszközeinek a kialakulásával és fejlődésével állnak összefüggésben. A megélhetést érintő környezeti kényszerek a természeti adottságoktól a rivális csoportok

⁴³ Le Goff definíciója szerint a mentalitás kollektív meghatározottságot jelent, ami Marc Bloch durkheimianus alapon elgondolt középkori mentalitásának hatásáról árulkodik. Le Goff 1974; Bloch 2002.

⁴⁴ Lévy-Bruhl 1922

⁴⁵ Evans-Pritchard 1934; Chartier 2001: 3078–3079.

⁴⁶ Evans-Pritchard 1934: 41–44, 54–56.

⁴⁷ Az emlékezet működésén keresztül támasztja ezt alá John Sutton véleménye, a régi egyszerű és a mai modern eszközök különbségei alapján: Sutton 2010. Lásd még: Hutchins 1995.

jelenlétéig fokozhatják a nyomást a hatékonyság növelésére, ami az emberi tevékenység jobb összehangolása felé orientál. A külső memóriatárak megjelenése óriási lépés volt e fejlődés útján, mert elindította a tudás felhalmozódását. A nyelv megjelenése után az írásbeliség, majd a rögzített tartalmak terjedésének új lehetőségei állnak a fejlődés hátterében. A gondolkodás fejlődése a fentiek értelmében együtt járt a csoport számára hozzáférhető szimbolikus formák kibontakozásával, amit Hajnal István a weberi racionalitáskonceptiót bírálva történelem és szociológia kapcsolatáról már az 1930-as években felvetett, azt az utóbbi évtizedekben az antropológia és a pszichológia is egyre inkább elfogadja.⁴⁸

Bár a lineáris fejlődésmoделlekkel szemben joggal fogalmazható meg kritika, a történelmi fejlődés iránya nagy vonalakban a fokozódó funkcionális differenciálódás nyomán egyre összetettebbé váló társadalmak felé mutat.⁴⁹ A bonyolult társadalmi szövevény, a számos intézmény és szabály rengetegében komoly kihívás elé állítja az egyszerű állampolgárt, aki számos dolgot nem ismer saját társadalmából. A tájékozódóképesség elvesztése az összetettség egy bizonyos szintje fölött elkerülhetetlennek tűnik, de nem teljesen új jelenség, a jelentős változások közepette sokszor a korábbi korszakok embere is zavarodottságról számol be.⁵⁰ Van azonban e fejlődéstendenciának egy olyan, a mobilitás szempontjából különösen fontosnak tűnő következménye, amit az összetett társadalmak bürokratikus szervezéséből, irányításából, és általában véve a szakszerűség növekedéséből fakadó hierarchikus jellegként írhatunk le. A fokozódó hierarchia a polgári társadalmak törvény előtti egyenlősége felől nézve gondot jelent, amelyet nem könnyű megoldani.

A társadalom különböző területei területei, intézményeikkel, bennük és közöttük hatalmi pozíciókkal és viszonyokkal, a birtokolt tőkefajta révén megvalósítható érvényesülési esélyekkel mezőket alkotnak, amelyeken előre haladni, azaz felemelkedni, a hétköznapi tapasztalat számára oly ismerős terekhez hasonlóan, csak erőfeszítés révén lehet.⁵¹ E mezők a történelem termékei. Az egyéb területektől elkülönülő politikai mező például, az állandósuló pártokkal és az ezeket működtető hivatásos politikusokkal, a 19. század második felében alakul ki. Ez korábban, a rendi társadalom idején a nemesség társadalmi pozíciójának része volt, és az igazgatási, gazdasági feladatok mellett valójában nem önállósult még. Hasonlóképpen alakult át a művészet és a művészek helyzete a 19. század utolsó harmadában. Bourdieu Manet és Flaubert sorsán keresztül mutatja be a külső tényezőktől elszakadni igyekvő művészet önálló mezőjének kialakulását, ahol már nem a megrendelő és a mecénás, hanem az esztétikai mérce dönti el az alkotás

⁴⁸ Hajnal 1993. A szimbolikus formák technikai fejlődésre gyakorolt hatásával kapcsolatban az egyik mérföldkőnek számító könyv: Leroi-Gourhan 1964.

⁴⁹ Luhmann 1991.

⁵⁰ Koselleck idézi Goethe regényét a 18. század végétől bekövetkező változások követésének nehézségeiről. Koselleck 2000: 164.

⁵¹ Bourdieu mezőelmélete a társadalmi teret egyfajta erőterként írja le, amelyen az előrejutás teljesítményekhez, kapcsolatokhoz kötött. Hasonlóan vélekedett már Sorokin is a gazdasági, politikai és foglalkozási mobilitás „törvényszerűségei” kapcsán: Sorokin 1959: 12, 164–175.

értékét.⁵² Az emelkedés vagy süllyedés a mezők működésének logikáját követi, nem csak az egyéni erőfeszítések fokozatai alapján járó méltó jutalom.

A kérdés ezek után úgy fogalmazható meg, hogy a funkcionális elkülönülés milyen mértékben haladt előre a különböző történelmi időszakokban, és talá-lunk-e mezőket, vagy legalább ezek kialakulására utaló jeleket a polgári korszak előtt. A társadalmi ranglétra képzete nagyon régi, az írott történelem kezdeteitől előfordul. A hierarchiát megalapozó különbségtétel a fent és a lent között a legkülönbözőbb kultúrákban ismert, ami arra utal, hogy ez szintén ősi vonás.⁵³ Az időtlen emelkedési vágyat tápláló emberi természet evolúciós örökségét nehéz elfojtani, mert ez a formavilággal küzdő ösztönös működésünkhöz, ahogy Hajnal István fogalmazott, az élethez tartozik.⁵⁴ A habitusok örökölt tehetetlensége azonban maga is formát ad e késztetéseknek, befolyásolva ezzel az előrejutás „stílusát”.

MOBILITÁS A VÁLTOZÓ IDŐBEN

A társadalmi változások egyik fő oka és következménye Sorokin 1927-ben megjelent könyve óta kétségkívül a mobilitás, amelynek jelentőségét napjainkig könyvtárnyi szakirodalom bizonyítja.⁵⁵ Sorokinnak köszönhetőek azok a fogalmi keretek, amelyek az utóbbi évszázadban új koncepciókkal bővültek ugyan, de a mai napig meghatározzák a mobilitás értelmezését. Ennek megfelelően a mobilitás alatt egyének és csoportok társadalmi helyzetének változását értjük, többnyire a hierarchikus rendben.⁵⁶ Az eredeti mű 1959-es kiadása egy új zárófejezettel bővült, amelyben a szerző a kulturális jelenségek, értékek terjedését vizsgálja, ami a korábbiakhoz képest egészen új terület a mobilitáskutatásban (amely az eredeti koncepciónak megfelelően továbbra is elsősorban az egyének és csoportok helyváltoztatásával foglalkozik). Sorokin három nagy területet jelölt meg, amelyeken a mobilitás tulajdonképpen minden társadalom esetében vizsgálható: a gazdaság, a politika és a foglalkozások.⁵⁷

A mobilitáskutatók a 20. század második felében elsősorban arra szerettek volna választ kapni, hogy az előrejutás feltételei alapján mennyire nyitottak a különböző társadalmak. Ezt a foglalkozásváltások, az anyagi helyzet mutatói és az iskolázottság mértéke szerint igyekeztek feltérképezni. Az „iparosodás logikáját” hangsúlyozó irányzat szerint az agrártársadalmak átalakulásával egyértelműen megnövekedett a mobilitási arány a 19. század folyamán, amit a szakértelem iránti igény általános növekedése miatt a szülői foglalkozás mintájának

⁵² Bourdieu 2013.

⁵³ Fiske 2004; Boyer 2018.

⁵⁴ Hajnal 1993: 181, 183.

⁵⁵ Sorokin 1959.

⁵⁶ Róbert 1990.

⁵⁷ Sorokin 1959: 12.

gyengülése kíséri a fiúgyermek pályájának kijelölése során.⁵⁸ Ebből a logikából következően az iparosodás előtti időkben a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó egyének társadalmi helyváltoztatásának esélyei egymáshoz és szüleiük nemzedékéhez képest valószínűleg kisebbek voltak.⁵⁹ Az empirikus kutatások ezt néha megerősítik, máskor cáfolni látszanak, ami a felhasznált adatok és elemzésük különbségeire is utal.⁶⁰ Hartmut Kaelble véleménye szerint az 1870 előtti időszakot az iparosodás ellenére csekélyebb mobilitás jellemezte, ami a nagyvállalatok és az állami gazdaság- és szociálpolitika hatására a 19. század utolsó harmadában megváltozott, majd 1945 után a szolgáltatóipar fellendülésével és a fehérgalléros munkalehetőségek látványos bővülésével ismét jelentős mértékben növekedett. Az iparosodás utáni fejlemények értékelése azonban további kutatások után sem jutott nyugvópontra, komoly elemzések bizonyítják az abszolút és a relatív mobilitás mértékének növekedését és ennek ellenkezőjét is.⁶¹ Újabban Ineke Maas és Marco van Leeuwen, az utrechti egyetem kutatói, hat országra vonatkozóan több mint 600 000 házassági anyakönyvi bejegyzés alapján az apa vagy gondviselő és a gyermek foglalkozását összevetve 1800 és 1914 között a mobilitás fokozódását erősítették meg.⁶² A magyar adatokat sajnos csak az 1860-as évek közepétől használták, de az ebben az időszakban is látszott, hogy nálunk kisebb mértékű a mobilitás, aminek oka elsősorban az iparosodás késői és korlátozottabb volta, illetve a nagyobb és mozdulatlanabb paraszti népesség.⁶³

Bármilyen elmozdulás mérése a társadalomban komoly elméleti és módszertani kérdéseket vet fel. A forrásadottságokból fakadó problémákon túl, amelyek nagyobb népességre vonatkozóan és nem csak az iparosodást megelőzően, mindig korlátozott információkat tesznek elérhetővé, a társadalomszerkezet – amelyben a mozgás történik – meghatározása sem könnyű feladat. A társadalom tagjai számára ismert társadalomkép, amelyben a saját helyzet és csoport értelmezése kulcsfontosságú tényező, nem mindig rekonstruálható megbízhatóan. Minél kevesebb az ezt megvilágító narratív forrás, annál inkább igaz e megállapítás. Ha a mobilitás az egyéni motivációk mikroszintjétől az oktatási intézmények közép- és a társadalomszerkezet makroszintjéig terjedő interakciók eredményeképp alakul, akkor a vagyoni helyzetet és a foglalkozást tükröző kategóriákon túl arra is szükség van, hogy bepillantassunk a múlt emberének gondolkodásába.⁶⁴

⁵⁸ Van Leeuwen–Maas 2010: 435.

⁵⁹ Maas–van Leeuwen 2016: 839.

⁶⁰ Kaelble 1985; Grusky–Fukumoto 1989; Van Leeuwen–Maas 2010; Maas–van Leeuwen 2016.

⁶¹ Erikson és Goldthorpe a mobilitás tendenciaszerű növekedését kérdőjelezték meg (Erikson–Goldthorpe 1992), Ganzeboom, Luijckx és Treiman viszont a relatív mobilitás (az esély, hogy egyes csoportokból a kitűzött foglalkozás elérhető legyen) mértékében jelentős különbségeket találtak világszerte, de összességében 1947 és 87 között a társadalmi nyitottság növekedését állapították meg (Ganzeboom–Luijckx–Treiman 1989).

⁶² Nagy Britanniá, Finnország, Franciaország, Németország, Magyarország, Hollandia és Svédország anyakönyvi adatait elemezte: Maas–van Leeuwen 2016.

⁶³ A magyar adatok feldolgozására: Lippényi–Maas–van Leeuwen 2013.

⁶⁴ Kupfer 2015: 5; Miles 1999: 3, 143, 176.

Az emberek tudatában a társadalom képe legtöbbször hierarchikus elrendeződést mutat. Gyakori a hármasság tagolás, amely alsó, középső és felső rétegekre osztja a népességet. Ezek a kategóriák akár objektív mércével is igazolhatók, ha a jogállás, a rang és a vagyoni helyzet különbségeire gondolunk (bár a három szint közötti határvonalak meghúzása eléggé önkényes módon történik), de itt most elsősorban mentális természetű a fontos. Az egyéni motivációk meghatározásához nyilvánvalóan a társadalmi helyzetét észlelő egyén gondolatain keresztül vezet az út. Ha helyzetét elfogadja és elégedett, akkor kevésbé valószínű, hogy kilépne belőle, ám ez akkor is igaz, ha elégedetlensége mellett az egyén nem tartja magát alkalmasnak a feljebb lépésre. Ez könnyebben épül be az alsóbb osztályok habitusába (ahogy a béarni parasztok félszeg viselkedése is mutatta), akik a családi szocializáció tartós mentális struktúrákat teremtő folyamatában önmagukat is megtanulják elhelyezni a társadalmi hierarchiában, és ennek megfelelően látni. Ez utóbbinak az is része, hogy kedvezőtlenebb helyzetüket eleve könnyebben elfogadják a vélt gyengébb képességek alapján.

A mobilitás szakirodalmában a hosszabb távú fejleményekről szóló elemzések megállapításai szerint a történelem idővel kiegyenlíti a különböző rétegekhez tartozók felemelkedési esélyeit. Sorokin történelemszemléletét az előrelépés esélyeinek taglalásakor a trendnélküli fluktuáció fogalma foglalja össze, ami alatt a hosszabb távon mindenkire érvényes emelkedést és süllyedést érti. Ez államokra, társadalmi csoportokra és egyénekre egyaránt vonatkozik, és egyfajta történelmi igazságtételt jelent az esélyek kiegyenlítésével.⁶⁵ A történelem ebben az értelemben nem tart semmilyen irányba. Ahogy Sorokin ironikusan megjegyzi: Jézus Krisztustól a keresztes háborúkon keresztül nehéz volna egyenes úton eljutni a burzsoázia hatalmi helyzetéig vagy a jelenben éppen fennálló viszonyokig, amelyeknek visszamenőleg minden előzményt igazolni kellene, hogy a történelem szükségszerű alakulását megalapozzák. A fluktuáció ehelyett tartós irány nélkül emel fel, majd süllyeszt el egyéneket és csoportokat, ami a történelem értelmezésében az ismétlődés szerepére, s ezen keresztül időtlen emberi természetünkre irányítja a figyelmet. Lehet, hogy 10-15 nemzedék szükséges hozzá, de az elit végül biztosan kicserélődik, akik korábban lent voltak, azok felemelkednek és vizsont.⁶⁶

A mobilitás alaptörvénye, amely nem ismer különbségeket társadalmak és történelmi korok között, a következőképpen fogalmazható meg: idővel minden társadalmi réteg az átlag felé tart, még ha rövidebb távon (ez akár egy-két évszázadot is jelenthet) úgy tűnik is, hogy a családi szocializáció hatékonyan örökíti át nemzedékről nemzedékre a társadalmi státust. A habitus csoportokat konzerváló hatását tehát végül felülírja az idő, ami a tehetség eloszlásának demokratikus voltára utal, még ha korokon átívelő módon is. Az elemzések azonban általában a rövidebb távú fejleményekre összpontosítanak és az ezekkel kapcsolatos

⁶⁵ Sorokin 1959: 25–28, 48–49, 54–55.

⁶⁶ Clark 2014: 9.

tendenciákat keresik. A háborúk, forradalmak és egyéb krízisek mindig lehetőséget teremtenek a feltörekvő tehetségeknek és veszélyeztetik a régi elit pozícióit, az ilyen események ezért is jelennek meg gyakran korszakhatárként a történelemben. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a látványos változásokon kívül a nyugodtabb időszakokban is tetten érhető a mozgás, ilyenkor inkább a mobilitás hagyományos csatornáin át feltörekvő egyéneknek köszönhetően. Az alábbiakban a rendi társadalom utolsó évtizedeiből vett példák alapján szemléltetnénk ennek feltételeit.

CSALÁDI HÁTTÉR, ÉLETÚT ÉS MOTIVÁCIÓ

Kis János evangélikus szuperintendens, költő és irodalomtudós, aki egy szent-andrási (ma Rábaszentandrás) jobbágycsaládból származott, és nyilvánvaló tehetségének köszönhetően került lelkész támogatójának segítségével 12 évesen a soproni evangélikus líceumba, visszaemlékezéseiben a mértékletességet, szerénységet, a nagyravágyás mellőzését jelölte meg a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely elfogadására legalkalmasabb erényekként.⁶⁷ Az elfogadás, beletörődés e kultúrája, amit valószínűleg nemcsak a mély vallásosság, hanem a származás is táplált, annak ellenére jobbágyi öntudatot tükrözött, hogy a család csallóközi felmenői nemesi származásáról is tudott, ennek igazolása azonban jellemző módon elmaradt.⁶⁸ Előrejutását a kiváló képességeken túl a 18. századi rendi társadalom mélyen gyökerező csoportkülönbségein felülemelkedő nagylelkű pártfogók tették lehetővé, egészen a göttingeni és hallei egyetemi tanulmányokig. A támogatás alapja minden esetben az érdem felismerése volt, amit figyelemre méltó teljesítmény alapozott meg.

A tanulás révén való felemelkedés lehetősége a 18. század utolsó évtizedeiben, II. József rendelkezéseinek hatására egyre nagyobb tömegeket vonzott a közép- és felsőbb iskolákba, olyannyira, hogy hamarosan tandíjrendelettel kellett fékezni az érdeklődést.⁶⁹ A kialakuló honoratior réteg helyének megtalálása a rendi társadalomban nem volt zökkenőmentes, de úgy tűnik, hogy a tanultságot általában véve a kortársak érdemként fogták fel, ami mindenképp emelte az ember presztízsét, a nemesi státushoz hasonló helyzetbe juttatva a közrendű értelmiségieket. Werbőczy véleménye szerint a nemesítés alapjául szolgáló érdem a szellemi teljesítmény is lehetett.⁷⁰

⁶⁷ Kis 1985: 814–816. A testi gyengeség, ügyetlenség miatt minden igyekezete ellenére a paraszti gazdaságban kevésbé vehették hasznát, kibontakozó tehetsége és a külső támogatás végül a vonakodó szülőket is meggyőzte a felsőbb iskolák hasznáról. Az említett tulajdonságokra: Kis 1985: 818–820.

⁶⁸ Kis 1985: 809–810. Anyagiak híján sem sikerült a nemesség „visszaszerzése”.

⁶⁹ Sasfi 1998.

⁷⁰ Tóth 1996.

Kissel szemben hiába próbálkozott az érvényesülés iskolákon keresztül vezető útjával Francsics Károly, akit két kudarccal teli iskolai év után irányított apja a borbélymesterség felé.⁷¹ A nemesi származás tudata itt is élt a családban, bár életmódjuk és anyagi körülményeik alapján Francsicsék inkább a Vörös Károly által kispolgárként leírt kategóriához tartoztak. Az inaskodás időszakára általánosan jellemző durva bánásmód miatt megszökött volna, de apja nem engedte, ami megfelel a mobilitásvizsgálatok korábban idézett eredményeinek az iparosodás előtti világ szülői mintát követő magatartásával kapcsolatban – ahogy itt kiderül, nyilvánvalóan a kényszer hatására is. A segéddé válás rituális külsőségei igazolják, hogy a rendi társadalom csoportszerveződésének megfelelően ünnepléses átlépéssel lehetett egyik csoportból a másikba jutni, amit a csoport tagjainak megvendégelésével illet megpecsételni. Ez egyben a régi tagok részéről a befogadás rítusa is volt.⁷²

A borbélylegény vándorlása során kisebb-nagyobb településeken fordult meg Szombathelytől Pestig, ami a város mint befogadó közeg mobilitásban játszott szerepére hívja fel a figyelmet.⁷³ Az előrelépés itt a városban való érvényesülést jelenti, ami láthatóan nem magától értetődő dolog. Álláslehetőségek nagyobb város esetében sem mindig könnyen adódtak, főleg a Francsicséhoz hasonló habitus számára, akit gyakori és mértéktelen italozásai miatt mesterei nem nagyon marasztaltak. A feljebb lépés, jó „conditiohoz” jutás a kisebb piactól/várostól a nagyobbakig vezette a vándorló legényt, akinek boldogulását az egyéni kvalitásokon túl sokszor a városban élő, az újonnan érkezőkhöz képest jól informált ismerősök segítették. A szíjgyártómester apa elképzelései a fiú előmeneteléről az 1810-es években a borbélymesterségben találták meg az emelkedés biztosítékát, elsősorban a szilárd anyagi háttér megteremtésének reményében, amivel ő korábban italmérés révén sikertelenül próbálkozott. Francsics végül Veszprémben talált otthonra, párkapcsolat, házasság, lakás és munka együttesen alapoztak meg számára kiegyensúlyozott életet, ami 1848 után újabb hullámvölgyek miatt ismét elbizonytalanodott. Az értelmiségi pályához hasonlóan a kézművesség is sajátos mezőt jelent, ahol a különböző tőkékkel felvértezett egyének érvényesülni próbálnak, az otthonról hozott habitusok által támogatva vagy akadályozva. Kis esetében a tanulást a tehetség mellett az alázat, szerénység, szorgalom tette sikeressé, Francsicsnál a „korhelykedés” és rátartóság kismemesi allűrjei pedig inkább akadályozták az előrelépést.

A nemesség felsőbb rétegeinél, a középbirtokosok között, az innen származó emlékiratírók beszámolóí alapján egészen más feltételek közül indult az egyéni életpálya. A kérdés az örökölt jószág alapján nem annyira a megélhetés, hanem inkább csak az volt, hogy a megyei pozíciók már szinte születéskor borítékolható betöltésén túl lesz-e lehetőség magasabbra emelkedni vagy ezektől eltávolodni.⁷⁴

⁷¹ Francsics 1973: 43–46; Vörös 1973.

⁷² Francsics 1973: 62–66; Tóth 1996.

⁷³ Sorokin 1959: 494–495.

⁷⁴ Pulszky 1884: I. 5; Fiáth 1878: I. 69.

Az 1848 előtti időszakban az élet többször is választás elé állította a két Ferencet, Pulszkyt és Fiáthot. A tehetség, az érdeklődés és a habitus alapján mindkettőnél megfigyelhető egyfajta természetes vonzódás bizonyos területek és szerepek felé. Pulszky már fiatalon elköteleződött a történelem és a régészet iránt, amit nagybátyja, Fejérváry Gábor hatásának tulajdoníthatunk; enélkül minden bizonnyal megragadt volna a megyei politikai élet és a vidéki jómódú földbirtokosság szellemi körében.⁷⁵ Nagybátyjával tett külföldi utazásai kitágították a szellemi horizontját, aminek eredménye az ország nemzetközi szintéren elfoglalt helyzetének tudatosítása és a magasabb eszmék felé való vonzódás volt. Eperjes helyett inkább Bécsbe kíváncszott, igaz csak ideiglenesen, és innen nősült, majd a Pest és Bécs felé vezető úton a Sárosnál jóval kedvezőbb helyen fekvő Nógrádot választotta a letelepedésre. Az ellenzéki politikai szerepvállalás és a tudományos pálya kettősége a kultúra és a tudomány nyugati központjaival való kapcsolat fenntartásának igényével jelölte ki későbbi pályáját, a szabadságharc után kisebb-nagyobb kényszerű kitérőkkel.

Fiáth Ferenc ugyancsak a megyei középirtokos rétegből indult, Veszprém és Fejér határáról. A biztos anyagi háttér és keresztény erkölcsi nevelés útravalójával induló fiatalember Pulszkyhoz hasonlóan a középiskola után jogot tanult, majd a patvaria és a jurátusság után sikeres ügyvédi vizsgát tett. Pályája innentől a megyei tisztségeken keresztül vezetett, majd, mint Pulszky esetében, ő is az országgyűlési követséggel jutott el az országos ismertségig. A származásból fakadó habitus a szülői minta alapján a vadászat, a lovaglás és a vívás iránti szenvedélyen keresztül vértette fel a párbajképességhez szükséges gyakorlattal, aminek a nemesi becsület önértékes képviselőjeként több ízben is hasznát vette. A megyei hivatalok után a forradalom előtt a helytartótanács tanácsosává nevezték ki, tekintélyes javadalmazással, ami az életpálya csúcsa volt, ezt majd csak a polgári korszakban édesapja révén elnyert bárói cím közelítette meg.

Az ismeretségek révén, közelebről Majláth Antal kancellárnak köszönhetően elnyert helytartótanácsi pozíció jogász szakfeladat volt, amit a korábbiakhoz hasonlóan figyelemre méltó alapossággal teljesített.⁷⁶ Ez, majd a tény, hogy nem lépett túl Széchenyi óvatos reformpolitikáján, és nem fogadta el a Habsburg házzal való szakítást, biztosította jövőjét. Fiáth pályája a jogtudó közép-nemesi hivatalnok-értelmiség egyik szemléletes példája. A nemesi öntudatot egyrészt – számos pályatársához hasonlóan – az önálló birtok nyújtotta függetlenség alapozta meg, ami politikai értelemben a megyei autonómiában teljesedett ki; másfelől az iskoláztatás során megszerzett tudás, amely a rendi előjogokkal körülbástyázott nemességen belül működő hatékony kapcsolathálón keresztül volt igazán kamatoztatható. Álláshoz, fontosabb pozícióhoz jutni a leginkább ezen keresztül lehetett.⁷⁷

⁷⁵ Pulszky 1884: I. 22.

⁷⁶ Fiáth 1878: I. 248–249; Fiáth 1878: II. 52.

⁷⁷ Fiáth 1878: I. 248–249.

Az előrejutás feltételei a társadalom különböző csoportjai számára a gazdasági alapoktól kezdődően a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyig és az ennek megfelelően működő kapcsolathálóig meglehetősen eltérőek voltak. Amennyire ezt a visszaemlékezések jelenből kiinduló perspektívái lehetővé teszik, a korai szocializáció irányának rekonstrukciója alapján úgy tűnik, hogy a családi környezet tartós útravalóval ruházta fel a gyermeket, amelynek különbségeit nem tekinthetjük pusztán vérmérsékletből adódó természetes eltéréseknek. Mind a négy esetben tetten érhetők a származásból fakadó mentális struktúrák, amelyek az önképet a saját és más társadalmi csoportokkal kapcsolatos képzetek alapján alakítják ki. A rendi társadalom jogilag meghatározott hierarchikus szerkezete tükröződik a gondolkodásban, a társadalmi értelemben vett felfelé, illetve lefelé irányának meghatározásában és az egyén ezekhez viszonyuló önértelmezésében.

Az egyéni tehetség és az erre épülő teljesítmény egy olyan társadalmi erőterben próbál érvényesülni, ahol mások is erre törekednek, és amelyben egyedi feltételek, szűrők működnek a pozíciók elérése felé vezető úton. A különböző területeken kirajzolódó társadalmi mezők az értelmiségi-hivatalnok pályán vagy a céhes keretek között működő kézművesipar esetén más kvalitásokat kívánnak a boldogulás érdekében. Az előbbiek nemesi minőséghez kötődő sorsa a kiváltságos réteg öntudatát kapcsolta a jogi, közigazgatási szakfeladatok ellátásához. A felsőbbség és ezzel együtt a felelősség tudatát közvetítő habitus a becsületkódex alapján értékelte a konfliktusokat. A becsület megőrzése a tekintély fenntartásának egyik alapeleme is volt. Habár a politikai hatalom birtokában vagy közelében lévők öntudata érezhetően elválik az abból nem részesülőkétől, a gazdasági függetlenség által biztosított megnyugtató helyzet elérése itt is az egyik fő cél, ami, ha műveltségében nem is, anyagilag a tekintélyesebb polgárokhoz vagy a birtokos nemesekhez közelítené az alacsonyabb sorból származókat.

A rendi társadalomban az emelkedés a 18. század végétől a közrendűek nagyobb tömegei számára is megvalósulhatott az oktatási intézményekben nyújtott teljesítménynek köszönhetően, ami a teljesítmény, az érdem elismerése alapján a nemesi státushoz közeli minőséget biztosított a tanult embernek. Országszerte erről árulkodott már a középiskolai diákok öntudata is, főleg amikor az alacsonyabb rendű városi népességgel kerültek konfliktusba. A másik út, a vagyonszerzés révén gyűjtött tekintély érvényesítése a helyi közösségekben a felemelkedés „kispolgári” útjaként próbálta meg kivívni a függetlenebb egzisztenciának járó tiszteletet, érvényre juttatva a Sorokin által is hangsúlyozott örökérvényű igazságot a mobilitás kapcsán: a gazdagság idővel tekintélyt és fontos pozíciókat hoz, a tekintély azonban hamar elenyészik kellő vagyon híján.⁷⁸

⁷⁸ Sorokin 1959: 176.

FORRÁSOK

- Fiáth Ferencz 1878: *Életem és élményeim*. 1–2. kötet. Tettey, Budapest.
- Francsics Károly 1973: *Kis kamorámban gyertyát gyújték*. (Vál., s. a. r. Vörös Károly.) Magvető, Budapest.
- Kis János 1985: Emlékezései. In: *Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései*. (Szerk. Orosz László.) Szépirodalmi, Budapest, 807–1026.
- Pulszky Ferenc 1884: *Életem és korom*. 1–2. kötet. Franklin, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Budapest.
- Barkow, Jerome H. 1992: Beneath New Culture Is Old Psychology: Gossip and Social Stratification. In: Barkow, Jerome H. – Cosmides, Leda – Tooby, John (eds): *The Adapted Mind. Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. Oxford University Press, New York, 627–637.
- Bloch, Marc 2002: *A feudális társadalom*. Osiris, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1962: Célibat et condition paysanne. *Études rurales* (2.) 5–6. 32–135.
- Bourdieu, Pierre 2002: *Le Bal des Célibataires. Crise de la société paysanne en Béarn*. Le Seuil, Paris.
- Bourdieu, Pierre 2009: *A gyakorlat elméletének vázlatja. Három kabil etnológiai tanulmány*. Napvilág, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 2013: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest.
- Bourdieu, Pierre – Chartier, Roger 2015: *The Sociologist & the Historian*. Polity, Oxford.
- Boyer, Pascal 2018: *Minds Make Societies. How Cognition Explains the World Humans Create*. Yale University Press, New Haven. DOI: 10.12987/9780300235173
- Calhoun, Craig 2013: For the Social History of the Present: Bourdieu as Historical Sociologist. In: Gorski, Philip S. (ed.): *Bourdieu and Historical Analysis*. Duke University Press, Durham – London. DOI: 10.2307/j.ctv1168cx9.6
- Chartier, Roger 1989: Le monde comme représentation. *Annales ESC* (44.) 6. 1505–1520.
- Chartier, Roger 2001: Cultural History. In: Smelser, Neil – Baltes, Paul (eds): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Elsevier, Amsterdam, 3075–3081.
- Clark, Gregory 2014: *The Son Also Rises*. Princeton University Press, Princeton.
- Erikson, Robert – Goldthorpe, John H. 1992: *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford University Press, Oxford.
- Evans-Pritchard, Edward E. 1934: Lévy-Bruhl's Theory of Primitive Mentality. *Bulletin of the Faculty of Arts (Egyptian University, Cairo)* (2.) 39–60.

- Fiske, Alan Page 2004: Relational Models Theory 2.0. In: Haslam, Nick (ed.): *Relational Models Theory. A Contemporary Overview*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, 3–25.
- Fivush, Robyn 2008: Remembering and Reminiscing: How Individual Lives Are Constructed in Family Narratives. *Memory Studies* (1.) 1. 49–58.
- Ganzeboom, Harry B. G. – Luijckx, Ruud – Treiman, Donald J. 1989: Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective: Three Generations and Beyond. *Research in Social Stratification and Mobility* (8.) 3–84.
- Grusky, David B. – Fukumoto, Ivan K. 1989: A Sociological Approach to Historical Social Mobility. *Journal of Social History* (23.) 1. 220–232.
- Hacking, Ian 2007: Kinds of People: Moving Targets. *Proceedings of the British Academy* (151.) 285–318.
- Hajnal István 1942: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 5. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 165–201.
- Hajnal István 1993: Történelem és szociológia. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. História – MTA TTI*, Budapest, 161–204.
- Halbwachs, Maurice 2018: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Atlantisz, Budapest.
- Hutchins, Edwin 1995: How a Cockpit Remembers Its Speed. *Cognitive Science* (19.) 3. 265–288.
- Kaelble, Hartmut 1985: *Social Mobility in the 19th and 20th Centuries. Europe and America in Comparative Perspective*. Berg, Leamington Spa.
- Katus László 2021: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Kronosz, Pécs.
- Keszai András 2015: *Emlékek formájában*. L'Harmattan, Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2000: *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 11–165.
- Kupfer, Antonia 2015: *Educational Upward Mobility. Practices of Social Changes*. Palgrave Macmillan, London. DOI: 10.1057/9781137355317
- Lakatos László 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Budapest.
- Le Goff, Jacques 1974: Mentalities: A New Field for Historians. *Social Science Information* (13.) 1. 81–97.
- Lepetit, Bernard 1995: Histoire des pratiques, pratique de l'histoire In: Lepetit, Bernard (ed.): *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 9–22.
- Leroi-Gourhan, André 1964: *Le geste et la parole*. 1–2. kötet. Albin Michel, Paris.
- Lévy-Bruhl, Lucien 1922: *La mentalité primitive*. Les presses universitaires de France, Paris.
- Lippényi Zoltán – Maas, Ineke – van Leeuwen, Marco H. D. 2013: Intergenerational Class Mobility in Hungary between 1865 and 1950: Testing Models of Change in Social Openness. *Research in Social Stratification and Mobility* (33.) 1. 40–55.
- Luhmann, Niklas 1991: *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Springer, Wiesbaden.

- Markus, Hazel Rose – Kitayama, Shinobu 2010: Cultures and Selves: A Cycle of Mutual Constitution. *Perspectives on Psychological Science* (5.) 4. 420–430.
- Maas, Ineke – van Leeuwen, Marco H. D. 2010: Historical Studies of Social Mobility and Stratification. *Annual Review of Sociology* (36.) 429–451.
- Maas, Ineke – van Leeuwen, Marco H. D. 2016: Toward Open Societies? Trends in Male Intergenerational Class Mobility in European Countries during Industrialization. *American Journal of Sociology* (122.) 838–885.
- Miles, Andrew 1999: *Social Mobility in Nineteenth and Early Twentieth Century England*. Palgrave Macmillan, London. DOI: 10.1057/9780230373211
- Moore, Wilbert E. 1968: Obituary. *The American Sociologist* (3.) 2. 158–159.
- Orosz István 1996: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda, Budapest, 81–131.
- Ricoeur, Paul 1992: Le retour de l'événement. *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée* (104.) 1. 29–35.
- Ricoeur, Paul 2002: Mémoire: approches historiques, approche philosophique. *Le Débat* (122.) 41–61.
- Róbert Péter 1990: Társadalmi mobilitás. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 356–372.
- Sasfi Csaba 1998: Tandíj; elitképzés vagy közoktatás. *Századvég* (9.) 3. 133–157.
- Sorokin, Pitirim A. 1959: *Social and Cultural Mobility*. The Free Press, Glencoe, Illinois.
- Sperber, Dan 2001: *A kultúra magyarázata*. Osiris, Budapest.
- Sutton, John 2010: Exograms and Interdisciplinarity: History, the Extended Mind, and the Civilizing Process. In: Menary, Richard (ed.): *The Extended Mind*. MIT Press, Cambridge, 189–225.
- Thompson, Edward Palmer 2007: *Az angol munkásosztály születése*. Osiris, Budapest.
- Tóth Zoltán 1991: A rendi társadalom történeti színeváltozásairól. In: Tóth András (szerk.): *Rendiség és polgárosodás*. PTI, Budapest, 13–25.
- Tóth Zoltán 1996: A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda, Budapest, 141–172.
- Vörös Károly 1970: Petőfi és a pesti kispolgár. In: Lukácsy Sándor – Varga János (szerk.): *Petőfi és kora*. Akadémiai, Budapest, 9–57.
- Vörös Károly 1973: Bevezető. In: Francsics Károly: *Kis kamorámban gyertyát gyújték*. Magvető, Budapest, 5–23.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest.
- Wellmann Imre 1942: Az udvari ember. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 4. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 279–306.